

Divine Solidarity with the Oppressed: The Socio-political Implications of Liberation Theology in the Christian-Islamic Tradition

Mahdi Ganjvar¹

1. Associate Professor of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl Al-Bait Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

m.ganjvar@lth.ui.ac.ir

Received: 2024/10/25; Accepted: 2025/02/12

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The 21st century is the age of globalization, science, and technology, yet many human societies are entangled in numerous crises. Millions of people suffer from injustice, oppression, and violence. In the postmodern world, people are still under pressure from unemployment, poverty, hunger, malnutrition, and homelessness. Refugees and marginalized people are victims of war and violence and endure the torment of racism and discrimination. Currently, the liberation struggles of these oppressed people, hoping to be freed from suffering and oppression, have begun on a large scale and continue in some way. The ideological backbone of such liberation and anti-colonial movements in Muslim societies is the altruistic teachings of Islam. Islam is the religion of kindness towards others, establishing justice among them, granting them their rights, and defending the oppressed and abused. The political theology of Islam, as a religious and anti-colonial liberation theology, was formed in response to the oppression, tyranny, exploitation, interventions of colonialists (imperialism), corruption, backwardness, and poverty of Third World countries (especially the Middle East and some Latin American countries). Islam calls on all the freedom-seekers of the world not to remain silent in the face of poverty and oppression and to rise up for the freedom of the deprived and oppressed and against structural oppression and violence. The religious duty of a true believer is to fight against the existing conditions and realize social justice and public welfare. Therefore, liberation theologians do not consider theology merely "knowing God in a theoretical way," but rather actualizing it through fighting against poverty, oppression, discrimination, and class divisions. The purpose of this article is to analyze the roots of this humanitarian approach in the religious texts of Christianity and Islam and to identify its common features in these two traditions.

Method: This research was conducted using the documentary method and content analysis. In this method, first, religious and historical texts related to the topic of liberation theology in Islam and Christianity were collected, and then, using content analysis techniques, the concepts and teachings related to this topic were extracted and analyzed.

Original Article

For data collection, library resources such as books, articles, and documents related to liberation theology, political sociology, and religious studies were used. Also, the holy and narrative texts of Islam and Christianity have been used to extract teachings related to social justice, the fight against oppression, and support for the deprived. In the content analysis stage, key concepts such as justice, freedom, oppression, poverty, deprivation, and solidarity with the deprived were identified, and then the relationships between these concepts were examined using a comparative approach between the two religious traditions. Finally, using the findings from the analysis of the texts, a model for Islamic liberation theology with an emphasis on solidarity with the deprived has been presented.

Results: The research findings showed that Islamic liberation theology is rooted in the justice-seeking and anti-oppression teachings of Islam. Islam, by emphasizing concepts such as justice, equality, brotherhood, and social solidarity, calls for the fight against any kind of oppression, injustice, and inequality. Islam's support for liberation movements is based on principles such as uncompromising with oppressors, spiritual connection, sacred love and hatred, and love for the people. Islamic liberation theology, by emphasizing the socio-political role of Islam in confronting poverty, oppression, and inequality, shows that Islam is not only an individual religion but also a social and political religion that pays special attention to improving the living conditions of the deprived and oppressed. Also, the research indicated that there are many common points between Islamic liberation theology and Christian liberation theology. Both approaches emphasize justice, freedom, solidarity with the deprived, and the fight against oppression and injustice. These common points can provide the ground for dialogue and cooperation between the followers of these two religions in order to achieve social justice and eliminate deprivation.

Discussion and Conclusion: Islamic liberation theology, an understudied area, warrants further scholarly attention. Emphasizing Islamic teachings on justice and the religion's socio-political role in combating oppression, this approach offers the potential for improving the lives of the marginalized. Drawing inspiration from shared principles between Islam and Christianity, it can foster interreligious dialogue and collaboration towards achieving social justice and alleviating deprivation. This article challenges traditional theological approaches that fail to address contemporary human needs, analyzing commonalities between Islamic and Christian liberation theologies. Traditional theology, in both faiths, often focuses on a God depicted with absolute, detached attributes, an image that has proven ineffective and even detrimental in the modern world, contributing to environmental damage, social inequality, and discrimination.

In response, theologians have sought more relevant interpretations. Liberation theology, originating within Christian theology, arose from a perceived neglect of social issues by the Church. This article explores the roots of liberation theology within Islam's anti-tyrannical mission, highlighting Islam's emphasis on justice, equality, and the fight against oppression, exemplified by Prophet Muhammad (PBUH). Islamic political theology, as a form of liberation theology, emerged in response to global injustices like oppression, exploitation, and poverty.

Despite its significance, "Islamic liberation theology" remains relatively unexplored. This article proposes an Islamic model of political theology as liberation theology, examining its theoretical and practical dimensions. A key feature of both Christian and Islamic liberation theology is the emphasis on faith in action. Faith devoid of liberating action is considered insufficient for individual and societal well-being. Genuine faith, therefore, necessitates engagement with and transformation of unjust social structures. From this perspective, faith and spirituality are dynamic forces manifested in tangible actions. Believers are called to be actively involved in the world, loving God's creation, opposing oppressors, and standing in solidarity with the marginalized.

Research Institute of
Hawzah and University

Islamic & Social Sciences

Journal homepage: <http://soci.rihu.ac.ir>

Original Article

Acknowledgment: The author of the article sincerely appreciates the tireless efforts of the esteemed editor of the journal and the honorable reviewers, whose valuable suggestions helped the author in conducting this research.

Conflict of Interest: The author of the article has no conflict of interest in conducting this research.

Keywords: Islam, Christianity, Political Sociology, Liberation Theology, Incompatibility, the Deprived.

Cite this article: Mahdi Ganjvar. (2025), "Divine Solidarity with the Oppressed: The Socio-political Implications of Liberation Theology in the Christian-Islamic Tradition", *Islamic & Social Sciences*, 16(32): 21-41.

همبستگی الهی با محرومان؛ دلالت‌های اجتماعی الهیات آزادی‌بخش در سنت مسیحی - اسلامی

مهدی گنجور^۱

۱. دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت (علیهم‌السلام)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

m.ganjvar@ltr.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: قرن بیست و یکم، عصر جهانی‌شدن علم و فناوری است؛ اما بسیاری از جوامع بشری درگیر بحران‌های متعددی هستند. میلیون‌ها انسان از بی‌عدالتی، ظلم و خشونت رنج می‌برند. انسان‌ها در جهان پسامدرن هنوز تحت فشار بیکاری، فقر، گرسنگی، سوء تغذیه و بی‌خانمانی هستند. پناهندگان و مردم به حاشیه‌رانده شده، قربانی جنگ و خشونت هستند و عذاب نژادپرستی و تبعیض را تحمل می‌کنند. در حال حاضر، مبارزات آزادی‌خواهانه این ستم‌دیدگان به امید رهایی از رنج و ستم در سطح گسترده‌ای شروع شده و همچنان نیز ادامه دارد. پشتوانه ایدئولوژیک چنین نهضت‌های آزادی‌بخش و ضد استعماری در جوامع مسلمان، آموزه‌های نوع‌دوستانه اسلام است. اسلام دین مهربانی نسبت به دیگران، برقراری عدالت بین آنها، اعطای حقوق آنها و دفاع از مظلومان و آزاردیدگان است. الهیات سیاسی اسلام به‌عنوان یک الهیات آزادی‌بخش مذهبی و ضد استعماری در واکنش به ظلم، استبداد، استثمار، مداخلات استعمارگران (امپریالیسم)، فساد، عقب‌ماندگی و فقر کشورهای جهان سوم (به‌ویژه خاورمیانه و برخی کشورهای آمریکای لاتین) شکل گرفت. اسلام از تمام آزادی‌خواهان جهان می‌خواهد که در برابر فقر و ستم سکوت نکنند و برای آزادی محرومان و ستم‌دیدگان و علیه ظلم و خشونت ساختاری قیام کنند. وظیفه شرعی مؤمن واقعی، مبارزه با شرایط موجود و تحقق عدالت اجتماعی و رفاه عمومی است. بنابراین، متکلمان آزادی‌خواه، الهیات را فقط «شناخت خداوند به نحو تئوریک» نمی‌شمارند، بلکه عملی کردن آن از طریق مبارزه با فقر، ستم، تبعیض و شکاف طبقاتی می‌دانند. هدف این مقاله، تحلیل ریشه‌های این رویکرد انسان‌دوستانه در متون دینی مسیحیت و اسلام و شناسایی ویژگی‌های مشترک آن در این دو سنت است.

روش: این پژوهش با استفاده از روش اسنادی و تحلیل محتوا انجام شده است. در این روش، ابتدا متون دینی و تاریخی مرتبط با موضوع الهیات آزادی‌بخش در اسلام و مسیحیت جمع‌آوری و سپس با استفاده از تکنیک‌های تحلیل محتوا، مفاهیم و آموزه‌های مرتبط با این موضوع استخراج و تحلیل شده است. برای جمع‌آوری اطلاعات، از منابع کتابخانه‌ای مانند کتب، مقالات و اسناد مرتبط با الهیات آزادی‌بخش، جامعه‌شناسی سیاسی و مطالعات دینی استفاده شده است. همچنین، از متون مقدس و روایی اسلام و مسیحیت برای استخراج آموزه‌های مرتبط با عدالت اجتماعی، مبارزه با ظلم و حمایت از محرومان بهره گرفته شده است. در مرحله تحلیل محتوا، مفاهیم کلیدی مانند عدالت، آزادی، ظلم، ستم، فقر، محرومیت و همبستگی با محرومان شناسایی و سپس روابط بین این مفاهیم با استفاده از رویکرد تطبیقی بین دو سنت دینی بررسی شده است. درنهایت، با استفاده از یافته‌های حاصل از تحلیل متون، الگویی برای الهیات آزادی‌بخش اسلامی با تأکید بر همبستگی با محرومان ارائه شده است.

نتایج: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الهیات آزادی‌بخش اسلامی، ریشه در آموزه‌های عدالت‌خواهانه و ضد ظلم اسلام دارد. اسلام با تأکید بر مفاهیمی مانند عدالت، مساوات، برادری و همبستگی اجتماعی، به مبارزه با هرگونه ظلم، ستم و نابرابری دعوت می‌کند. حمایت اسلام از جنبش‌های آزادی‌بخش بر اصولی چون سازش‌ناپذیری با ستمگران، پیوند معنوی، حبّ و بغض مقدس و عشق به مردم استوار است. الهیات آزادی‌بخش اسلامی، با تأکید بر نقش اجتماعی - سیاسی اسلام در مقابله با فقر، ستم و نابرابری نشان می‌دهد که اسلام نه تنها یک دین فردی، بلکه دینی اجتماعی و سیاسی

نوع مقاله: پژوهشی

است که به بهبود شرایط زندگی محرومان و ستم‌دیدگان توجهی ویژه دارد. همچنین، پژوهش نشان می‌دهد که بین الهیات آزادی‌بخش اسلامی و الهیات آزادی‌بخش مسیحی، نقاط مشترک بسیاری وجود دارد. هر دو رویکرد، بر عدالت، آزادی، همبستگی با محرومان و مبارزه با ظلم و ستم تأکید دارند. این نقاط مشترک، می‌تواند زمینه را برای گفت‌وگو و همکاری بین پیروان این دو دین در جهت تحقق عدالت اجتماعی و رفع محرومیت فراهم کند.

بحث و نتیجه‌گیری: الهیات آزادی‌بخش اسلامی، به‌عنوان یک حوزه مطالعاتی نوظهور، نیازمند توجه و بررسی بیشتر است. این رویکرد، با تأکید بر آموزه‌های عدالت‌خواهانه اسلام و نقش اجتماعی-سیاسی این دین در مبارزه با ظلم و ستم، می‌تواند نقش مهمی در بهبود شرایط زندگی محرومان و ستم‌دیدگان ایفا کند. الهیات آزادی‌بخش اسلامی، با الهام از آموزه‌های مشترک بین اسلام و مسیحیت، می‌تواند زمینه‌ای برای گفت‌وگو و همکاری بین پیروان این دو دین در جهت تحقق عدالت اجتماعی و رفع محرومیت فراهم کند. این مقاله با به چالش کشیدن الهیات سنتی در پاسخگویی به نیازهای انسان مدرن، به تحلیل مختصات مشترک الهیات آزادی‌بخش اسلامی-مسیحی می‌پردازد. توضیح بیشتر اینکه الهیات سنتی، چه در اسلام و چه در مسیحیت، خدایی را محور مطالعه خود قرار می‌دهد که با صفات مطلقه، حاکم مطلق جهان، متعالی و منزله از جهان، بیرون از تاریخ و زمان، ازلی و ابدی، ثابت و ایستا، بدون تغییر و تحول و تأثیر و تأثر و غیر رابطه‌مند و غیر واکنشی تصویر می‌شود. این تصویر کلاسیک از خدا، نه تنها در دنیای مدرن کارایی خود را از دست داده، بلکه به ضرر انسان نیز تمام شده است. تخریب محیط زیست، نادیده گرفتن تنوع انسان‌ها و دامن زدن به تبعیض‌ها و بی‌عدالتی‌های اجتماعی از جمله پیامدهای این تصویر است.

در پاسخ به نیاز انسان مدرن، متکلمان به ارائه خوانشی کارآمد از الهیات روی آوردند. الهیات‌رهای بخش، شاخه‌ای از الهیات مدرن است که ابتدا توسط متکلمان مسیحی پدید آمد. ریشه اصلی آن را باید در رویکرد افراطی متکلمان مسیحی به ایمان و معنویت فردی و غفلت از مسائل عینی و اجتماعی مردم دانست. بی‌اعتنایی کلیسا به این مشکلات، زمینه ظهور این مدل الهیاتی را در پاسخ به معضلات اجتماعی مانند فقر، بی‌عدالتی و سایر تبعیض‌ها فراهم کرد.

این مقاله با الهام از مسیحیت، ریشه الهیات‌رهای بخش را در رسالت ضد استبدادی اسلام جستجو کرد. اسلامی که با هدف رهایی کسانی نازل شد که زیر بار ظلم و ستم و تبعیض، کرامت انسانی خود را از دست داده بودند. این دین، حافظ ارزش‌های انسانی عدالت و برابری است و نمونه کامل آن، حضرت محمد ﷺ بود. اسلام، مکتب مبارزه با ظالمان و هر نوع ساختار تبعیض‌آمیز و خشونت‌آمیز است. الهیات سیاسی اسلام به‌عنوان یک الهیات آزادی‌بخش، در واکنش به ظلم، استبداد، استثمار، فقر کشورهای جهان سوم شکل گرفت. با وجود این، «الهیات آزادی‌بخش اسلامی»، موضوعی نسبتاً ناشناخته در دانش الهیات سیاسی است. این مقاله با ارائه یک مدل اسلامی برای الهیات سیاسی به‌عنوان الهیات آزادی‌بخش، ضمن تحلیل هندسه معرفتی و کاربردی این مدل، جایگاه واقعی آن را نشان می‌دهد.

یافته‌ها نشان می‌دهد اصلی‌ترین مشخصه الهیات‌رهای بخش مسیحی - اسلامی، وارد کردن ایمان به عرصه عمومی و صحنه عمل است. ایمانی که به اقدام‌رهای بخش منجر نشود، فرد و جامعه را به رستگاری نخواهد رساند. اگر ایمان شخص به تغییر در شرایط نابسامان اجتماعی منجر نشود، فاقد ارزش است. بنابراین، ایمان و معنویت از منظر الهیات‌رهای بخش، یک حقیقت زنده، پویا و متجلی در عمل است. مؤمن در قبال هم‌نوع خود بی‌تفاوت نیست، به خلق خدا عشق می‌ورزد، در برابر ستمگران می‌ایستد و در کنار مظلومان می‌ماند.

تقدیر و تشکر: نویسنده مقاله از تلاش‌های بی‌دریغ سردبیر محترم فصلنامه و داوران ارجمند که با پیشنهادات ارزشمندشان نگارنده را در انجام این پژوهش یاری رساندند، صمیمانه سپاسگزار است.

تعارض منافع: نویسنده مقاله هیچگونه تعارض منافی در انجام این پژوهش نداشته است.

واژگان کلیدی: اسلام، مسیحیت، جامعه‌شناسی سیاسی، الهیات آزادی‌بخش، سازش‌ناپذیری، محرومان.

۱. مقدمه

قرن بیست و یکم، عصر جهانی شدن علم و فناوری است؛ اما بسیاری از جوامع بشری درگیر بحران‌های متعددی هستند. امروز میلیون‌ها انسان از بی‌عدالتی ظلم و خشونت رنج می‌برند. انسان‌ها در جهان پسامدرن هنوز تحت فشار بیکاری، فقر، گرسنگی، سوء تغذیه، و بی‌خانمانی هستند. پناهندگان و مردم به حاشیه رانده شده، قربانی جنگ و خشونت هستند و عذاب نژادپرستی و تبعیض را تحمل می‌کنند. در حال حاضر، مبارزات آزادی خواهانه این ستم‌دیدگان به امید رهایی از رنج و ستم در سطح گسترده‌ای شروع شده و همچنان نیز به نحوی ادامه دارد. پشتوانه ایدئولوژیک چنین نهضت‌های آزادی‌بخش و ضد استعماری در جوامع مسلمان، آموزه‌های نوع دوستانه اسلام است؛ زیرا حتی از منظر برخی مستشرقان متأخر، اسلام اصالتاً به‌عنوان «دین مستضعفین» توصیف می‌شود (Cesari, 2018, p.79). به عبارت دقیق‌تر، اسلام دین مهربانی نسبت به دیگران، برقراری عدالت بین آنها، اعطای حقوق آنها و دفاع از مظلومان و آزاردیدگان است (Karagiannis, 2018, p.132).

اما الهیات سیاسی اسلام به‌عنوان یک الهیات آزادی‌بخش مذهبی و ضد استعماری در واکنش به ظلم، استبداد، استثمار، مداخلات استعمارگران (امپریالیسم)، فساد، عقب‌ماندگی، و فقر کشورهای جهان سوم (به‌ویژه خاورمیانه و برخی کشورهای امریکای لاتین) شکل گرفت و به قول برخی پژوهشگران، «در برابر استعمار غربی به‌عنوان جنبشی هویت‌بخش برای حفظ ایمان و موقعیت و دستاوردهای مسلمانان پدید آمد» (Azzam, 2006, p.1125). نظریه پردازان این جنبش‌ها عمدتاً از متکلمانی هستند که معتقدند دین دارای بُعد اجتماعی است. از دید آنها اسلام، «دینی کامل و دربردارنده احکام سیاسی است و وظیفه مسلمانان، تلاش در جهت تأسیس حکومت اسلامی است» (Van den Heever, 2014, p.25).

اسلام از تمام آزادی خواهان جهان می‌خواهد که در برابر فقر و ستم سکوت نکنند و برای آزادی محرومان و ستم‌دیدگان و علیه ظلم و خشونت ساختاری قیام کنند. وظیفه شرعی مؤمن واقعی، مبارزه با شرایط موجود و تحقق عدالت اجتماعی و رفاه عمومی است. بنابراین، متکلمان آزادی خواه، الهیات را فقط «شناخت خداوند به نحو تئوریک» نمی‌شمارند، بلکه عملی کردن آن از طریق مبارزه با فقر، ستم، تبعیض و شکاف طبقاتی می‌دانند؛ آن هم از طریق «ایجاد جنبش‌های همبستگی عمیق، همبستگی‌ای که انسان‌ها را فراتر از تفاوت‌های مذهبی، نژادی یا جنسیتی متحد می‌کند» (Drexler-Dreis & Justaert, 2017, p.289).

بنابراین، متکلم آزادی‌بخش واقعی کسی است که در برابر ظلم و تبعیض سکوت نکند؛ حتی اگر به این قیمت تمام شود که جان خود را در راه مبارزه با استبداد از دست بدهد؛ زیرا «در حکومت الهی، انسان نقش دارد و نقش خود را با مبارزه علیه فقر و ثروتمندان (سرمایه‌داری)، عملی می‌کند» (Lakeland, 1999, p.295). به‌عنوان یک گزینه الهیاتی که وضعیت موجود را به چالش می‌کشد، الهیات آزادی‌بخش تأکید زیادی بر عاملیت انسان و عمل تغییر محور او در مناسبات اجتماعی دارد. واکاوی ریشه‌های دینی این مدل الهیاتی در سنت مسیحی-اسلامی و همچنین تبیین نقش دین به مثابه کنش سیاسی در شکل‌گیری این رهیافت نوع‌دوستانه ضروری به نظر می‌رسد. شکاف پژوهشی و بحران معرفتی در مفهوم سازی الهیات رهایی‌بخش سبب شده است که حتی برخی پژوهشگران، امکان وجود الهیات سیاسی آزادی‌بخش در قلمرو اسلام را مورد تردید قرار دهند (Bayat, 2018).

به‌منظور رفع این شکاف معرفتی، مقاله حاضر تلاش می‌کند تا با روش اسنادی و با الهام از الگوی مسیحی به استنباط و تحلیل اصول و آموزه‌های رهایی‌بخش در متون اسلامی پرداخته و با ارائه دلالت‌های اجتماعی، امکان تحقق الهیات آزادی‌بخش اسلامی در همبستگی با محرومان و ستم‌دیدگان را نشان دهد. براساس این، مهم‌ترین پرسش‌های پژوهش حاضر به شرح ذیل است: منظور از الهیات آزادی‌بخش اسلامی چیست و چه نسبتی با مفهوم الهیات سیاسی اسلام دارد؟ ریشه‌های این رهیافت نوع‌دوستانه در متون دینی کجاست؟ مهم‌ترین اصول و مختصات مشترک الهیات رهایی‌بخش در اسلام و مسیحیت کدام است؟ حمایت اسلام از جنبش‌های آزادی‌بخش، مبتنی بر کدام مؤلفه‌ها و آموزه‌های دینی است؟ طبق یافته‌های پژوهش، چه دلالت‌ها و توصیه‌های راهبردی برای مخاطبان اعم از متکلمان، مریبان، و سیاست‌گذاران جوامع مسلمان قابل ارائه است؟

۲. چهارچوب نظری پژوهش

۲-۱. مفهوم‌سازی «الهیات رهایی‌بخش اسلامی»

براساس فرهنگ مذاهب آکسفورد، اصطلاح عام الهیات رهایی‌بخش، به معنای «درکی از نقش الهیات در حرکت از انتزاع به عمل است که در آن وضعیت واقعی فقرا نقطه شروع است» (Bowker, 1997, p.577). دایرةالمعارف دین، الهیات رهایی‌بخش را «تأملی انتقادی درباره پراکسیس تاریخی رهایی در موقعیت مشخص ستم و تبعیض» تعریف می‌کند (Encyclopedia of Religion, 2nd ed., s.v., 'Liberation'). آن در واقع یک جنبش مذهبی بود که می‌خواست مردم را از شرایط بد اجتماعی و بی‌عدالتی رهایی بخشد. در بیانیه گوتیرز، الهیات رهایی‌بخش این‌گونه تعریف شده است: «الهیاتی که در اعتراض به کرامت پایمال شده انسانی، در مبارزه با غارت بیشتر نوع بشر، در عشق رهایی‌بخش، و در ساختن یک جامعه جدید، عادلانه و دوستانه - به لطف حاکمیت الهی، مفتوح است» (Gutierrez, 1991).

فرید اساک، الهیات رهایی‌بخش را این‌گونه تعریف می‌کند: «الهیاتی که در جهت رهایی دین از ساختارها و ایده‌های اجتماعی، سیاسی و مذهبی مبتنی بر اطاعت غیرانتقادی و آزادی همه مردم از هرگونه بی‌عدالتی و استثمار از جمله نژاد، جنسیت، طبقه و دین است» (Esack, 1997, p.83). در پارادایم مسیحی، الهیات رهایی‌بخش بر زندگی و آموزه‌های عیسی، به‌ویژه مأموریت او در همبستگی با حاشیه‌نشینان و رهایی ستم‌دیدگان متمرکز است: «او مرا فرستاده تا به فقرا مژده بدهم، تا اسیران را اعلام آزادی کنم» (لوقا ۴: ۱۸-۱۹). فقرا یاد می‌گیرند که کتاب مقدس را به‌گونه‌ای بخوانند که آنها را تأیید کند و کرامت، عزت نفس، و حق آنها را برای مبارزه با هم برای یک زندگی شایسته‌تر را به رسمیت بشناسند.

این بخش از مقاله بر تاریخچه و مفهوم‌سازی الهیات رهایی‌بخش در پارادایم خاص اسلامی - قرآنی تمرکز دارد. الهیات رهایی‌بخش اسلامی زمانی ظهور کرد که قرآن بر پیامبر اسلام نازل شد. قرآن مانند کتاب مقدس در صدد رهایی مردم از انواع رنج‌ها و به طرق مختلف اجتماعی - اقتصادی و کلامی است. احکام قرآن، چالشی آشکار برای قبایل مکه بود که فقرا را سرکوب کرده و از انسانیت و حقوق طبیعی خود محروم می‌کردند. اسلام از بدو پیدایش، با تعالیم و دستورات قرآنی، ظلم و ستم را محکوم کرد و نظام اجتماعی حاکم بر مکه را زیر سؤال برد. اسلام با پیام قرآن رهایی، آزادی، عدالت، و برابری را اعلام کرد: «همه مردم در پیشگاه خداوند یکسانند و هیچ موجودی جز او (خدا) سزاوار پرستش نیست» (بقره، ۲۵۵).

بنابراین، باید ریشه الهیات رهایی‌بخش را در رسالت ضد استبدادی اسلام جستجو کرد. اسلام با هدف رهایی کسانی نازل شد که ظلم و ستم را تجربه کرده‌اند. این دین، حافظ ارزش‌های انسانی عدالت و برابری است که نمونه آن حضرت محمد ﷺ است. این دین آسمانی رسالت تغییر را به دوش می‌کشد و از نمادهای گوناگون و شرایط انسانی جاهلیت، بردگی، ستم، سلطه و بی‌عدالتی دور می‌شود تا انسانیت و آزادی بیشتری پیدا کند. الهیات رهایی‌بخش اسلامی، بهترین منبع و راهنمای رهایی از انواع بی‌عدالتی‌ها و تبعیض‌هاست. با تعادل اجتماعی - اقتصادی ساختار اجتماعی برابر، مطابقت دارد و برای کرامت انسانی جایگاه والایی قائل است. «این مدل قرآنی برای اعتلای کرامت انسانی در تلاش است نه تنها از سرکوب اجتماعی - اقتصادی و سیاسی بلکه از انحطاط معنوی» (Rehman, 2017, p.67).

توصیف پیامبر اسلام و رسالت او از جانب خدا یکی از کدهای کلیدی برای مفهوم‌سازی الهیات رهایی‌بخش است. هنگامی که محمد وحی دریافت کرد، در قالب یک پیام اصلاحی و انقلابی به همه مردم جهان آمد؛ زیرا به او لقب «رحمت برای همه جهانیان» داده شد (انبیا، ۱۰۷). او پیام رحیمانه قرآن را ابلاغ کرد. پیامی که برای اصلاح جامعه به‌طور عام و عربستان به‌طور خاص بر او نازل شد. همچنین، قرآن تأکید می‌کند که خداوند او را فرستاد تا مردم را بشارت دهد (بقره، ۱۱۹). این بشارت در تلاش بی‌وقفه او برای رهایی مستضعفان، فقرا، نیازمندان، و نادانان متجلی شد؛ بشارت به همبستگی و همراهی خدا با ستم‌دیدگان «والله معکم» (محمد، ۳۵)؛ «... وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ...» (حدید، ۴). او آمد تا بشریت را نه تنها از انحطاط معنوی بلکه از اسارت فقر مادی و بی‌عدالتی اجتماعی رهایی بخشد. او پیام خدا را با هشدار و بشارت برای ساختن جامعه عادلانه به مردم ابلاغ کرد که مبتنی بر برابری و عدالت باشد (حدید، ۲۵). بنابراین، رسالت پیامبر اکرم ﷺ صرفاً معنوی نبود؛ این یک جنبش اجتماعی و سیاسی عمیق بود. او یک فعال انقلابی بود که زندگی خود را وقف راه عدالت و برابری کرد. مسلمانان تحت رهبری او نه تنها به رهایی خود دست یافتند؛ بلکه عامل رهایی دیگران شدند.

بُعد دیگری از مفهوم‌سازی الهیات رهایی‌بخش اسلامی مربوط به پیشینه اجتماعی-اقتصادی و مذهبی عربستان در آستانه ظهور اسلام است. حضرت محمد ﷺ در زمانی ظهور کرد که مردم به برتری قبیله‌ای متکبرانه مشغول بودند. امتیازات، مبتنی بر تعصبات و شرایط ناعادلانه بود. او در چنین شرایطی برخاست و امتیازات ناروا را به چالش کشید و براساس پیام نازل شده، ارزش‌های اجتماعی و اخلاقی را پایه‌گذاری کرد. او مردم را از بردگی آزاد کرد و ستم‌دیدگان را از دیکتاتوری رهبران قبایل مکه رهایی بخشید.

تا آنجا که به شرایط مذهبی مربوط می‌شود، بسیاری از خدایان و الهه‌ها - بت‌ها - به‌عنوان حافظان قبایل خدمت می‌کردند. خدایان قبیله‌ای محلی به جای دوست داشتن، مورد ترس و احترام بودند. در این محیط به محمد ﷺ برای رساندن پیام نازل شده از سوی خداوند وحی شد. هدف این پیام آسمانی، رهایی مردم از شرک و خرافات و آموزش توحید بود (ابراهیم، ۵۲). در همین راستا، رسالت اصلی الهیات رهایی‌بخش اسلامی با ابعاد مختلف شکل می‌گیرد: اصلاح در جامعه، محکوم‌کردن نابرابری‌های اجتماعی-اقتصادی زندگی مردم، محکوم‌کردن عقده‌های باطل، رباخوری، سهل‌انگاری و استثمار یتیمان و زنان بیوه (اعراف، ۱۷۰ و هود، ۸۸)، دفاع از حقوق فقرا و ستم‌دیدگان با اعلام اینکه ثروتمندان در قبال فقرا مسئولیت دارند تا از بخشی از دارایی خود به نفع آنها استفاده کنند (انفال، ۴۱).

افزون‌براین، تأکید قرآن بر کمک به محرومان و مستضعفان، یک چشم‌انداز هرمنوتیکی ارائه می‌دهد که از طریق آن می‌توان مفهوم الهیات رهایی‌بخش اسلامی را درک کرد. «اینها افراد دارای موقعیت اجتماعی پایین، افرادی هستند که آسیب‌پذیر، به حاشیه رانده شده و تحت ستم هستند» (Rehman, 2017, p.76). همچنین، قرآن از اصطلاحات مختلفی از جمله حاشیه‌نشین، فقیر و مستمند (هود، ۲۷؛ بقره، ۲۷۱ و ۸۳) برای اشاره به طبقات فرودست جامعه استفاده می‌کند. ایزاک استدلال می‌کند که «این تمرکز مداوم بر حاشیه‌نشینان، منعکس‌کننده هم‌ذات‌پنداری عمیق خداوند با ستم‌دیدگان است» (Esack, 1997, p.100). بنابراین، اهمیت الهیات رهایی‌بخش اسلامی فقط به ارتباط با بافت تاریخی، اجتماعی، مذهبی، و فرهنگی نیست. این مدل مفهومی، زمینه‌هایی را فراهم می‌کند که براساس آن مؤلفه‌های آزادی‌بخش باید برای رفاه عموم مردم صرف‌نظر از عقیده، نژاد، جنسیت، زمان، و مکان توسعه یابند.

۲-۲. مفهوم‌شناسی «الهیات سیاسی اسلام»

تفکیک و تمیز وجه هستی‌شناختی دین از وجه سیاسی آن ضروری است. بنابراین، الهیات سیاسی اسلام چه معنایی می‌تواند داشته باشد؟ برخی پژوهشگران، اسلام سیاسی را چنین تعریف می‌کنند: «آموزه و یا جنبشی که ادعا می‌کند اسلام در باب سیاست و دولت نظریه دارد» (Rosenthal, 1962, p.14). این بدان معناست که در اسلام، حاکم، اقتدار سیاسی و معنوی را با هم درمی‌آمیزد و از هر دو به‌نحو توأمان برخوردار است. محقق دیگری، الهیات سیاسی اسلام را «نوعی ابزارسازی اسلام توسط افراد، گروه‌ها و سازمان‌هایی که اهداف سیاسی را دنبال می‌کنند» توصیف نموده است (Denoeux, 2002, p.61). در نهایت، فردریک وُلپی استدلال می‌کند که آن به پویایی سیاسی ناشی از فعالیت‌های افرادی اشاره دارد که معتقدند اسلام به‌عنوان پیکره‌ای از ایمان، حرف‌های مهمی در مورد چگونگی سازماندهی جامعه دارد (Volpi, 2013, p.1).

اسلام سیاسی به‌دلیل ویژگی گسترده‌اش نباید منحصرراً با خشونت مذهبی و ستیزه‌جویی مرتبط شود (Varisco, 2010, p.130). برخی متفکران ایرانی بر این باورند که «الهیات سیاسی اسلام به‌عنوان واکنشی در برابر استبداد، فساد، انحطاط، عقب‌ماندگی، و به‌طورکلی مشکلات داخلی و در برابر استعمار غربی به‌عنوان جنبشی هویت‌بخش برای حفظ ایمان موقعیت و دستاوردهای مسلمانان شکل گرفت» (مسعودنیا و سالدورگر، ۱۳۹۱، ص ۱۸۵).

افزون‌براین، تفکیک و تمیز الهیات سیاسی اسلام از قرائت‌های منفی «اسلام‌گرایی» ضروری است. برخی اندیشمندان مسلمان ایرانی، اسلام‌گرایی را به سه گرایش عمده تقسیم می‌کنند: یک دسته، مسلمانانی که اصلاً سیاسی و خواهان کسب قدرت سیاسی نیستند؛ بلکه تنها در مبارزات سیاسی خود از اسلام به‌عنوان یک هویت و عاملی برای نوسازی بهره می‌گیرند؛ دسته دوم، اسلام‌گرایان معتدل و میانه‌رو که از دهه ۱۹۷۰ انسجام بیشتر یافته و روزبه‌روز قوی‌تر می‌شوند؛ مانند اخوان المسلمین مصر؛ دسته سوم، جریان افراط‌گرایی که با برداشتی

رادیکال از اندیشه‌های سید قطب و تأثیرپذیری از وهابیت با استفاده از روش‌های تروریستی می‌خواهند به مقاصد سیاسی خویش برسند. نماینده تام این گروه، القاعده است (احمدی، ۱۳۸۰، ص ۲۱۵-۲۱۶).

معمولاً زمانی که مفهوم الهیات سیاسی اسلام به کار می‌رود مراد همان گروه‌هایی است که خواهان تشکیل حکومت اسلامی هستند. از دید این افراد برای ایجاد جامعه‌ای براساس اصول اسلام، کسب قدرت ضروری است (حسینی‌زاده، ۱۳۸۶، ص ۱۷). به‌طورکلی، الهیات سیاسی اسلام شامل مؤلفه‌های زیر است: ۱. جامعیت دین اسلام: یعنی اسلام تمام شئون دنیوی و اخروی، فردی و اجتماعی، معنوی و سیاسی زندگی بشر را دربرمی‌گیرد؛ ۲. پیوند دین و سیاست؛ ۳. قیام برای تشکیل حکومت اسلامی؛ ۴. مبارزه و پیکار در راه برقراری و تثبیت حکومت؛ ۵) بازگشت به اصول و مبانی اسلام برای حل مسائل و مشکلات انسان و جهان (خسروی، ۱۳۸۵، ص ۱۲۸-۱۳۹).

براساس این، الهیات سیاسی اسلام به ایدئولوژی و عملکرد احزاب، گروه‌ها و افراد برجسته‌ای اطلاق می‌شود که مدعی هستند اسلام باید هر جنبه‌ای از زندگی عمومی و خصوصی را تنظیم کند. امام خمینی در معرفی تفسیر سیاسی از اسلام می‌گوید: «اسلام فقط عبادت نیست، فقط تعلیم و تعلّم عبادی نیست، اسلام از سیاست دور نیست» (۱۳۶۵، ۱۰۷، ص ۵). ایشان در جای دیگر تأکید کرده است: «والله اسلام تمامش سیاست است. اسلام را بد معرفی کرده‌اند. سیاست مُدن از اسلام سرچشمه می‌گیرد» (۱۳۶۵، ج ۱، ص ۶۵). به‌لحاظ سیاسی، اسلام مکتب مبارزه باظلم، تبعیض، نژادپرستی و ساختارهای خشونت‌آمیز است. راهکار عملی اسلام برای تحقق این هدف - یعنی رفع ظلم و تبعیض - ایجاد همدلی با فقرا و مظلومان و حمایت از آنهاست.

طبق تعالیم قرآن، بی‌توجهی به فقرا و طرد محرومان، خود نوعی «ظلم» است؛ به‌طوری‌که حتی اگر پیامبر خدا، آنها را طرد کند، از زمره ظالمان خواهد بود (انعام، ۵۲). به نظر نگارنده، این دستورالعمل دینی، شالوده الهیات سیاسی اسلام به‌مثابه الهیات آزادی‌بخش را تشکیل می‌دهد؛ زیرا تمرکز الهیات آزادی‌بخش بر حمایت از تهیدستان و ستم‌دیدگان است و آنها را منبع اصیل الهیات در درک حقیقت دین و عمل به آن می‌داند. بنابراین، اسلام سیاسی - باوجود گذشته پُرانتقادی - باید حامی مظلومان و هوادار تهیدستان باشد؛ تهیدستانی که به تعبیر برخی پژوهشگران «رانده‌شدگان تاریخ» هستند (Grenz & Olson, 2011, p.326) و از احساس شدید ناتوانی و محرومیت رنج می‌برند. به‌همین دلیل، برخی جنبش‌های سیاسی مسلمان برای اهدافی که اساساً مربوط به آزادی‌بخشی محرومان است و حمایت از فقرا، ضعیفان و گرسنگان را ترغیب می‌کند، خدمات اجتماعی و خیریه‌ای ارائه می‌دهد (Hamid & McCants, 2017, p. 257). به این ترتیب، تلقی مختار نگارنده در پژوهش حاضر از مفهوم الهیات سیاسی اسلام به‌هیچ‌وجه معادل اسلام‌گرایی رادیکال و افراطی نیست که برای تشکیل حکومت به هر وسیله‌ای هرچند خشونت و کشتار، متوسل شود.

۲-۳. تحلیل جامعه‌شناختی الهیات رهایی‌بخش

بسیاری از پژوهشگران مسلمان مترقی معتقدند که روح واقعی الهیات رهایی‌بخش به مظاهر کلاسیک یا صرفاً سنتی آن محدود نمی‌شود؛ بلکه دارای ابعاد و جلوه‌های جامعه‌شناختی است (Aguilar, 2024, p.167). از باب نمونه، دکتر فرید ایساک، جامعه‌شناس مسلمان و مبارز برجسته ضد نژادپرستی در آفریقای جنوبی، الهیات رهایی‌بخش را این‌گونه تعریف می‌کند: «الهیاتی که در جهت رهایی دین از ساختارها و اندیشه‌های اجتماعی، سیاسی و مذهبی مبتنی بر اطاعت مطلق و نقدناپذیر،^۱ و آزادی همه مردم از هرگونه بی‌عدالتی و استثمار از جمله نژاد، جنسیت، طبقه و مذهب فعالیت می‌کند» (Esack, 1997, p.83). براساس این تعریف، آیات متعددی از قرآن، الهیات جامعه‌شناختی را توجیه می‌کند. قرآن به کاربرد الهیات و آموزه‌های کلامی در شیوه‌های عملی خود، یعنی در زمینه جامعه‌شناختی توصیه می‌کند تا افرادی که از مصائب و نگرانی‌ها رنج می‌کشند، از رهنمودهای الهی مدد بگیرند و به رضایت و آرامش برسند (Algar, 1997, p.11).

در همین راستا، متفکران آزادی‌خواه همچون دکتر علی شریعتی، جامعه‌شناس و روشنفکر انقلابی، به جامعه‌شناسی دین از منظر اسلام پرداختند. او به‌عنوان یک متفکر آزادی‌بخش، از مردمان ستم‌دیده حمایت می‌کرد که تحت فشار و سرکوب و سلطه رژیم شاهنشاهی بودند. دکتر شریعتی با ارائه سرمشق‌ها و الگوهایی از قرآن و نمونه‌هایی از اسوه‌های آزادی‌خواه تاریخ اسلام، مردم را به برداشتن گام‌های انقلابی در

جهت اصلاح جامعه و تعیین سرنوشت سیاسی خود تشویق کرد. شریعتی به ما یادآوری می‌کند که تاریخ، مملو از مبارزه حق و باطل (طاغوت)، رویارویی موحدان و مشرکان، نبرد بین مستضعفان و مستکبران، بین محرومان و غاصبان است. به منظور فهم رابطه تنگاتنگ جامعه‌شناسی با الهیات آزادی‌بخش، ناگزیر به پاره‌ای از عبارات دکتر شریعتی در این باره اشارت می‌شود: «... اما فلسفه تاریخ، جنگ بین دو طبقه است، طبقه حق و طبقه باطل. در طول تاریخ این دو طبقه با هم در حال جنگند، همیشه بینش تاریخی و فلسفی اسلام یک بینش در حال مبارزه است، بینش مسالمت‌آمیز نیست. اسلام یعنی تسلیم در برابر اراده خداوند و عصیان در برابر همه اراده‌ها و همه بندها و غل‌هایی که بر اراده آدمی به وسیله طبیعت و مزاج، جامعه و قوانین اجتماعی و به وسیله هر قیدی و هر بندی - جز او - تحمیل می‌شود. اسلام در ضمنی که در بعد خداوند تسلیم است انسان را می‌خواهد در بعد ماسوای خداوند، دائماً به مجاهدت و مبارزه با پستی و لجن در خودش، و با لجن در جامعه و در طبیعتش، برای آزادی و نجات وادارد. این هدف است. دو تا طبقه، طبقه حق و باطل، دائماً در حال جنگند. از کی؟ از زمان آدم جنگ شروع می‌شود و ادامه پیدا می‌کند. و ما در هر زمانی و در هر دوره‌ای که آمده‌ایم، در یک صحنه از جنگ دخالت داریم و باید داشته باشیم و مسئولیت داریم. این جنگ در یک قرن خاص و در یک دوره خاص، براساس یک تصادم خاص، ظهور نمی‌کند، که بعد هم به صلح گرایش پیدا کند» (شریعتی، ۱۳۵۷، ص ۵۶).

در توسعه الهیات رهایی‌بخش برای فقرا و حاشیه‌نشینان، متکلمان و جامعه‌شناسان مسلمان مدرن باید مواضع و دیدگاه‌هایی مطابق با روح قرآن را اخذ و تبلیغ کنند. اسلام مروج ارزش‌های برابری، عدالت و آزادی است و اخلاق اجتماعی را آموزش می‌دهد. حقوق زنان و برابری جنسیتی در قرآن بسیار مورد تأکید قرار گرفته است. ما در میان جامعه‌شناسان مسلمان مترقی همچون مهندس اصغرعلی، فرید اساک، سعید نوری و... به دلیل محدودیت فضا، بحث کلامی-تفسیری و هرمنوتیک قرآن را نداریم. با وجود این، به جهت تخصص و فعالیت حرفه‌ای در زمینه‌های اجتماعی-سیاسی و فرهنگی خاص، راه‌های مترقی را برای ترویج عدالت، برابری جنسیتی، آزادی و آزادی مذهبی براساس روش‌شناسی رهایی‌بخش پیشنهاد کرده‌اند (Kaloji, 2017, p.75). آنها برخلاف متکلمان سنتی و متعارف که متمایل به تکیه بر تفاسیر سنتی بودند، تفسیری عقلانی و اجتهادی با رویکردی جامعه‌شناختی ارائه کردند. از این طریق، عناصر مترقی و رهایی‌بخش پیام قرآن توسط روشنفکران مترقی برجسته شده است که بر چالش‌های مدرنیته تمرکز دارند.

۴. نقش دین به مثابه «گُش سیاسی» در شکل‌گیری الهیات آزادی‌بخش

دین یکی از مؤثرترین و مهم‌ترین پدیده‌هایی است که از دیرباز تاکنون در جوامع انسانی حضور داشته و بر افراد و نیز تحولات فرهنگی-اجتماعی و سیاسی جوامع اثر گذاشته است. نقش دین در این تحولات چنان عمیق و جدی بوده که نمی‌توان آن را نادیده گرفت. نهضت الهیات رهایی‌بخش، برخاسته از کلیسای کاتولیک رومی در امریکای لاتین، نمونه‌ای از این نقش‌آفرینی دین در تحولات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی دنیای معاصر است.

لیکن در بستر ظهور جنبش الهیات رهایی‌بخش (دهه ۱۹۷۰م). دین به عنوان یک ایده یا مکتب ایدئولوژیک لحاظ نمی‌شود؛ بلکه به عنوان یک (پراکسیس^۱) عمل رهایی‌بخش تحقق داشت که به مثابه «گُش سیاسی در بافت اجتماعی ستم»^۲ درک می‌شود. این پدیده اجتماعی-سیاسی به تدریج به یک تنوع ایدئولوژیک^۳ تبدیل شد که توسط بسیاری به عنوان الهیات رهایی‌بخش شناخته و معرفی شد (Aguilar, 2024, p.169-170). این بدان معناست که الهیات رهایی‌بخش، یک نظام برخاسته از تئوری سیاسی نبود؛ بلکه پراکسیس و گُشی سیاسی بود که در مشارکت گروه‌های اجتماعی فراموش شده، محروم، آسیب‌پذیر و در حاشیه توصیف می‌شد. بنابراین، جنبش اجتماعی آزادی‌بخش، از عرصه عمل و گُش به نظریه سیاسی تبدیل شد نه برعکس (Aguilar, 2024, p.169-170). ماریو آگیلار، جامعه‌شناس دین معاصر، بر این باور است که روایات الهی در هر نوع بیان دینی حائز اثرات و پیامدهای اجتماعی-سیاسی است. روایات دینی، صدای یک جامعه را بیان می‌کند؛ به طوری که یک بیانیه دینی یک بیانیه سیاسی است (Aguilar, 2024, p.167).

1. Praxis

2. Political action within the social context of oppression

3. Ideological variance

شماری از متفکران و رهبران این نهضت اعلام کردند که کلیسا و متولیان دین نباید همکار و یاریگر حکومت‌های خودکامه - استعمارگران امریکای لاتین - باشند. آنان با استناد به انجیل به‌ویژه انجیل لوقا، ابراز داشتند که مسیحیت، دین فقرا و مظلومان و بیچارگان است. بنابراین، دین نمی‌تواند و نباید نسبت به اوضاع بغرنج مردم فقیر و تحت ستم بی‌تفاوت باشد. به این ترتیب نهضت الهیات آزادی‌بخش از بین مؤمنان مسکین و توده ناتوان سربرآورد و گروه‌ها و اجتماعات مسیحی مردمی متعددی به‌وجود آمد. آنان با الهام گرفتن از زندگی عیسی و کتاب مقدس و با هدایت رهبران جدید، مبارزاتی را علیه حکومت‌های مستبد و استعمارگر ترتیب دادند و موفقیت‌های بزرگی نیز کسب کردند.

متکلمان آزادی‌خواه کاتولیک و پروتستان، مقاومت مؤمنان مسیحی را در برابر ظلم و بی‌عدالتی، مورد تشویق و حمایت قرار دادند و سکوت رضایت‌مندانه دستگاه کلیسا را نسبت به این اوضاع محکوم کردند. دغدغه اصلی آنها این بود که یک راه حل دینی و الهیاتی برای نجات مردم ستمدیده از زیر بار استعمار و استثمار بیابند و از این طریق، رنج‌های آنها را کاهش دهند. رهبران الهیات آزادی‌بخش، از خدا و مسیح به‌عنوان «ناجی» و «نجات‌بخش» توده فقیر و تحت ستم نام می‌بردند (Weyde, 2017). آنها تأکید می‌کردند که تلاش برای اجرای عدالت با تبلیغ و فعالیت دین و معنوی، همسو و هم‌نواست. به عقیده آنها، مردان و زنان مؤمن باید برای آزادی خویش به خداوند متعهد شوند.

براساس این، مبارزان آزادی‌خواه، بر نمادهای مذهبی - انجیلی نظیر هجرت، آموزه فدییه، نجات، ملکوت خدا و فدییه تأکید داشتند. در مرحله بسط و توسعه این نهضت، رهبران الهیات رهایی‌بخش، آثار متعددی در زمینه‌های روش‌شناسی، مسیح‌شناسی، کلیساشناسی، تفسیر نوین از دین، و معنویتی منتشر کردند که مستقیماً در پی رفع مشکلات فقرا و مستضعفان بود. این آثار معنوی - اجتماعی، به تنظیم و ترویج دیدگاه‌های بنیادینی پرداخت که هدف اصلی‌اش، نجات اساسی مستضعفان بود. به این طریق، الهیات آزادی‌بخش با توسل به دین توانست کلیسای کاتولیک را به چالش بکشد و همکاری ارباب کلیسا را با حکومت‌های مستبد و استعمارگر محکوم کند.

خدمت بنیادین‌اش این بود که تفسیر و برداشتی نو از کتاب مقدس، به مقتضای زمانه برای حل مشکلات توده محروم و مستضعف ارائه دهد. الهیات رهایی‌بخش نشان داد که دین همچنان پدیده و ابزاری کارآمد برای انقلاب و اصلاح جوامع انسانی و احقاق حقوق محرومان است. این جنبش ثابت کرد که دین، ساخته و پرداخته خداوندان قدرت و ثروت و با «افیون توده‌ها»^۱ نیست (Yılmaz, 2018). آن همچنین هشدار داد که دین و رهبران دینی نباید همدست و جانبدار استکبار و استعمار باشند و نباید به چپاول و استثمار توده‌ها پردازند؛ زیرا دین اصولاً برای نجات و آزادی فردی و اجتماعی انسان‌ها به‌ویژه فقرا آمده است (لوقا: ۲۸؛ قرآن، ۶ و ۵۲). پیام دین به متکلمان آزادی‌خواه این بود که آنها باید با مبارزه در راه اجرای عدالت و رفع فقر و تبعیض در جوامع خود، راهی برای ورود به «ملکوت الهی» مهیا کنند؛ ملکوتی که خواهان چیزی جز صلح، عدالت و آزادی در تمام اشکال آن نیست. به همین دلیل، شورای اسقفان امریکای جنوبی اعلام کرد کلیسا در آینده جانب تهیدستان و فقرا را خواهد گرفت و از حقوق انسانی دفاع خواهد کرد. «از دهه ۱۹۶۰، گروه‌های مترقی در کلیسای کاتولیک امریکای لاتین تلاش‌های قابل توجهی را در برابر رژیم‌های سرکوبگر و دیکتاتوری انجام داده و کلیسای کاتولیک را به‌عنوان «کلیسای بینوایان» قرار داده‌اند (van Teijlingen, 2022, p.443).

افزون‌براین، نقش دین در اجتناب از خشونت در الهیات رهایی‌بخش، برجسته است؛ زیرا خشونت که برخلاف آموزه‌های دینی و اخلاقی است باعث ظهور بی‌عدالتی می‌شود و مصیبت‌های بسیاری را به بار می‌آورد» (Lane, 1996, p.518). طبق آنچه بیان شد، دین نقش مهمی در پیشبرد الهیات رهایی‌بخش به‌منظور متحدکردن کشورهای جهان سوم برای مبارزه با ظلم و خشونت ساختاری داشته است.

۵. اصول و مختصات الهیات رهایی‌بخش در اسلام و مسیحیت

پس از بررسی ریشه‌های الهیات آزادی‌بخش و نقش دین در شکل‌گیری و بسط آن، نوبت به تحلیل ویژگی‌ها و مختصات این مدل الهیاتی می‌رسد. به نظر نگارنده، اصلی‌ترین محور مشترک همه مکاتب الهیات رهایی‌بخش اعم از مسیحی و اسلامی، واردکردن ایمان به صحنه عمل است. این نظام الهیاتی، بیش از آنکه وجهه دانشگاهی داشته باشد، یک الهیات مردمی، عامه‌پسند و معطوف به توده معمولی جامعه است؛ توده‌ای که همواره در معرض تحقیر، سرکوب، اسارت و ستم قرار داشته است. متکلمان رهایی‌بخش، مسئله بنیادین الهیات کلاسیک

اروپایی را سکولاریزاسیون، بی‌اعتقادی به خدا، رویگردانی از کلیسا، و بی‌اعتنایی به شعائر دینی می‌دانند. اما در مقابل، مسئله کانونی در الهیات رهایی‌بخش، بازگرداندن کرامت به انسان‌هایی است که اصل انسانیت آنها زیر سؤال رفته است و به منزله شیء بی‌جان و فاقد شعور تلقی شده‌اند؛ یعنی انسان‌هایی که از سوی ستمگران، انسانیت و کرامت آنها نفی شده است و هیچ‌گاه به حساب نیامده‌اند.

دغدغه الهیات رهایی‌بخش، این است که چگونه می‌توان انسانیت این انسان‌ها را به آنها برگرداند و فقر، ستم‌دیدگی، بی‌خانمانی، بی‌سرپناهی آنان را چاره کرد. این موضوع اصلاً یک دغدغه دانشگاهی صرف نیست؛ بلکه دغدغه‌ای عملی و ملموس برای برون‌رفت از وضع موجود نامطلوبی است که میلیون‌ها انسان در کره زمین با آن دست به گریبان هستند. بنابراین، این مدل الهیات، معطوف به عمل است. آن دنبال چاره‌سازی و درمانگری دردها و مشکلات عملی انسان‌های بی‌پناهی است که به پیام دین باور دارند. از این رو، نظام‌های الهیات رهایی‌بخش، بیش از آنکه از روبروهای علمی و دانشگاهی سرچشمه بگیرند، از اجتماعات اساسی در سطح مردم عادی ناشی می‌شوند. همچون هر نظام الهیاتی دیگری، این مدل الهیاتی متمایز، مبتنی بر یک سلسله اصول و مختصات اعتقادی-جامعه‌شناختی مشخص است. در این موضع، به استنباط و تحلیل اصول و مختصات اساسی این مدل الهیاتی پرداخته می‌شود که از مسیحیت آغاز شد و بعدها به قلمرو اسلام و کشورهای مسلمان نیز وارد شد.

۵-۱. ایمان به مثابه «عمل انقلابی»

الهیات رهایی‌بخش در مسیحیت، ایمان را به عمل انقلابی تفسیر می‌کند. در این مدل، ایمان صرفاً یک سلسله مفاهیم و باورهای ذهنی نیست؛ بلکه باید در عمل تبلور پیدا کند. به بیان دقیق‌تر، ایمان باید در زندگی عملی، اقدامات شخص و موضع‌گیری‌های او تجلی یابد. پس، اساساً ایمان یک نحوه بودن و یک شیوه زندگی است. ایمان، پیچیده در تعهد است. بدون تعهد و داشتن موضع در مسائل اجتماعی-سیاسی، ایمان بی‌ارزش و بی‌ثمر است. در این نظام الهیاتی، ایمان به معنای داشتن تجربه دینی یا انجام شعائر و مناسک دینی نیست؛ بلکه نوعی زیستن و جهت‌گیری وجودی است که در موضع‌گیری‌های سیاسی - اجتماعی و عمل انقلابی بازتاب می‌یابد. ایمانی که به اقدام رهایی‌بخش منجر نشود، از نظر این مدل الهیاتی، فرد و جامعه را به فلاح و رستگاری نخواهد رساند. لازمه عشق حقیقی به خدا ۱. عشق ورزیدن به مخلوقات ستم‌دیده او؛ ۲. سکوت نکردن در برابر ستمکاران و ۳. التزام عملی در مبارزه علیه ستم است.

الهیات رهایی‌بخش می‌کوشد تا بر تجربه و معنای ایمان مبتنی بر تعهد به لغو بی‌عدالتی و ساختن جامعه‌ای جدید تأمل کند. این الهیات باید با عمل به آن تعهد، با مشارکت فعال و مؤثر در مبارزه‌ای تأیید شود که طبقات اجتماعی استثمارشده علیه ستمگران خود انجام داده‌اند. رهایی از هر شکلی از استثمار، امکان زندگی انسانی‌تر و با عزت‌تر، ایجاد نوع بشر جدید، همه از این مبارزه می‌گذرد (Dabashi, 2008, p.254). بنابراین، ایمان از منظر الهیات رهایی‌بخش، یک حقیقت زنده، پویا، متجلی در عمل و دارای پیامدهای عینی و ملموس است.

۵-۲. خدا؛ حامی محرومان

در الهیات رهایی‌بخش، خدا، خدای فقرا و محرومان است. او خواستار اجرای عدالت از مؤمنان است و نه تنها در آخرت، که در همین دنیا ستمگران را به کیفر خواهد رساند. دخالت او در تاریخ، تنها به نفع ستم‌دیدگان است. مهم‌ترین عملکرد خداوند، رهایی‌بخشی اوست که به دفاع از بردگان و ستم‌دیدگان برمی‌خیزد و آنان را در مقابله با جباران و ظالمان یاری می‌کند. از این رو، خدا نیز به نوعی «موضع‌گیری سیاسی» دارد؛ خدای خنثا و بی‌طرف نیست. از سویی، تحقق ملکوت خدا از نگاه الهیات رهایی‌بخش، یک امر اخروی نیست؛ بلکه پدیده‌ای این جهانی، زمینی و مرتبط با زندگی آدمیان در همین دنیاست. ملکوت خداوند در آسمان‌ها یا آخرت تحقق نمی‌یابد؛ بلکه همین جا بر روی همین زمین محقق می‌شود. معنای آن، رهایی ستم‌دیدگان از یوغ ستمکاران و محو ستم از روی زمین است. این نیز تفسیر انقلابی دیگری است که با مفهوم رایج ملکوت خدا در مسیحیت متفاوت است.

۵-۳. مسیح: تجسد اراده انقلابی خدا برای نجات مظلومان

براساس مبانی الهیات رهایی‌بخش، عیسی مسیح-ناجی/ پسر خدا- عامل رهایی مظلومان است. او خود بر بالای صلیب رفت و فدا شد تا طبق حاکم را رسوا کند. با پذیرش مرگ خود بر صلیب، رنج‌دیدگان را تسلی بخشید، و اسیران و مظلومان را آزاد کند. بدین‌سان، عملکرد مسیح یک عملکرد انقلابی، تحول‌آفرین، رهایی‌ساز، و ستم برانداز است. او تنها تجسد کلمه خدا (Thompson, 2008) و شخص دوم تثلیث (Neville, 1969) نیست؛ بلکه تجسد اراده انقلابی خدا علیه ظالمان است (Lane, 1979)

در چشم‌انداز الهیات رهایی‌بخش اسلامی نیز، مسیح به‌عنوان رسول خدا، کلمه خدا (نساء، ۱۷۱)، و تأییدشده توسط روح القدس (بقره، ۸۷) مظهر مقاومت در برابر ظلم است. یکی از اوصاف و شاخصه‌های برجسته مسیح در الهیات اسلامی، «مصلح» یا «دادگستر» است؛ یعنی کسی که به‌دنبال اصلاح فسادها و دستگیری از مظلومان است. او نه تنها خودش از ظلم و استبداد میراست، بلکه نماد فداکاری در راه آزادسازی بشریت از یوغ ستم است (مریم، ۱۹). از این‌رو، همه مؤمنان انقلابی و وفادار به او که در راه رهایی خلق و مبارزه با ستم اقدام می‌کنند، در مأموریت الهی او سهیم‌اند و میراث‌دار پیام رهایی‌بخش او هستند. بدین‌سان، مسیح در نظر متکلمان رهایی‌بخش مسلمان، تنها یک معلم اخلاق یا واعظ صرف نیست، بلکه یک مبارز انقلابی، نجات‌بخش، مسئول، و اهل عمل است.

براساس مطالب یادشده، می‌توان ادعا کرد که نظام الهیات رهایی‌بخش، با همه نظام‌های الهیاتی پیش از خود تفاوت دارد. این نظام، عقاید را به‌صحنه عمل می‌آورد و الهیات را نه در نظریه‌پردازی و مفهوم‌سازی، بلکه در عمل انقلابی شکل می‌دهد. مضمون اندیشه الهیاتی در این نظام، با الهیات سنتی کاملاً متفاوت است. تقریباً همه آموزه‌های الهیاتی در این نظام، محتوایی انقلابی و رهایی‌بخش به خود می‌گیرند. به همین دلیل، برخی پژوهشگران، الهیات رهایی‌بخش را راهی نوین برای پیاده‌سازی الهیات عملی در راستای حل مشکلات محرومان و مظلومان می‌دانند (Ramírez & De Beer, 2020).

الهی دان آزادی‌بخش «باید به‌نحوی در روند آزادی‌بخشی سهیم باشد و نسبت به مستضعفان متعهد باشد» (Petrella, 2017, p.26). بنابراین، غیرممکن است که بدون تماس فیزیکی با موضوعات واقعی الهیات، یک الهی‌دان رهایی‌بخش شویم؛ خواه این تماس از طریق بازدیدهای پراکنده از جوامع تحت ستم، تغییر دوره‌های کار نظری یا دوره‌های کار شبانی در یک کلیسای فقیر باشد یا در واقع، زندگی و کار تمام وقت با فقرا (Petrella, 2017, p. 26).

۴-۵. الهیات ناظر به صلح جهانی

براساس نظر برخی پژوهشگران، الهیات رهایی‌بخش هیچ ادعایی ندارد که الهیاتی جهان‌شمول است؛ بلکه ادعا می‌کند برخاسته از شرایط فعلی امریکای جنوبی است (Tombs, 2002). اما برخلاف نظر پیش‌گفته، الهیات رهایی‌بخش در مسیر تکامل خود، افزون‌بر مسائل داخلی به مسائل جهانی، از قبیل بحران محیط زیست، اخلاق زیست محیطی، تروریسم، بیکاری و تبعیض نیز توجه نشان داد. رهبران این جنبش، بعدها به پدیده‌های «جهانی‌سازی» و «نظام سلطه» (امپریالیسم) واکنش جدی نشان دادند. آنها استدلال کردند که این دو پدیده باعث وخیم‌تر شدن اوضاع، یعنی تشدید فقر و شکاف طبقاتی شده است. خطر مرگباری که این «امپراتوری جهانی شده»^۱ ایجاد می‌کند، موضع نظری صرف نیست (Dabashi, 2008, p. 56). به‌طور مشخص، ایالات متحده و اسرائیل به‌طور مداوم در سراسر جهان، نظرسنجی به نظرسنجی، به‌عنوان دو جنگ‌افروز بی‌قانون و خطری مداوم برای صلح جهانی تلقی می‌شوند^۲ (Dabashi, 2008, p.56). با الهام از الهیات رهایی‌بخش، مقامات کلیسا در بسیاری از کشورها در برابر رژیم‌های سرکوبگر ایستادند یا به‌عنوان «ناظران بی‌طرف مذاکرات صلح» عمل کردند (Barger, 2018).

1. Globalized Empire

۲. به‌عنوان مثال، به گزارش بی بی سی نیوز نگاه کنید: «بزرگ‌ترین تهدید صلح جهانی ایالات متحده» (۱۴ ژوئن ۲۰۰۶). این گزارش می‌نویسد: «سیاست آمریکا در عراق را تهدیدی بزرگ‌تر از برنامه هسته‌ای ایران برای صلح جهانی بدانید»؛ پاسخ‌دهندگان در اردن (۷۱ درصد) و اندونزی (۶۶ درصد) در پاسخ به این سؤال که «چه کسی برای صلح و ثبات جهانی خطرناک‌تر است»، ایالات متحده بالاتر از القاعده قرار گرفت. بی‌بی سی نیوز (۱۶ ژوئن ۲۰۰۳): «نظرسنجی نشان می‌دهد که جهان با ایالات متحده دشمنی می‌کند»؛ در نظرسنجی دیگری از اتحادیه اروپا: «نزدیک به ۶۰ درصد از اروپایی‌ها اسرائیل را بزرگ‌ترین تهدید برای صلح جهانی می‌دانند» (بی‌بی سی نیوز، ۵ نوامبر ۲۰۰۳) (Dabashi, p. 273).

الهیات رهایی‌بخش در جهان اسلام و مسیحیت، درصدد ارائه الگویی متفاوت از جهانی‌شدن است که می‌توان آن را «جهانی‌شدن صلح» همراه با عدالت، عشق، انسانیت و مساوات اقتصادی نامید (Engineer, 2008, p.6). صلح در این مدل الهیاتی، مفهوم گسترده‌ای دارد و فقط به معنای نبود خشونت آشکار یا کشمکش نظامی نیست. بلکه به معنای حضور عدالت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است. افزون‌براین، «صلح مضمونی مقدس است که جهان‌بینی قرآنی را دربرمی‌گیرد که خداوند را سلام و بهشت را منزلگاهی آسمانی توصیف می‌کند که مؤمنان در آن آرامش و امنیت برخوردار خواهند شد» (p.88 Rahemtulla, 2017).

درمقابل صلح، خشونت ساختاری^۱ اصطلاحی است که برای توصیف بی‌عدالتی‌هایی مانند فقر، تبعیض و دسترسی نابرابر به فرصت‌ها به کار می‌رود که ریشه بیشتر تضادها هستند (fountain, 1999, p.3). هدف اصلی متکلمان رهایی‌بخش از تمرکز بر صلح جهانی، تحقق دنیایی یکدست، ایمن و آرام، خالی از خودمحوری، خودخواهی و تمایلات ستیزه‌جویانه است (Danesh, 2006, p.64). این یعنی رسیدن به یگانگی، با وجود تفاوت‌ها و تنوع بسیاری که در میان بشریت وجود دارد. تمرکز الهیات رهایی‌بخش بر عنصر صلح، بدون شک عدالت، برابری و آزادی را به دنبال خواهد داشت.

۶. مؤلفه‌های آزادی‌بخش الهیات سیاسی اسلام

باتوجه به ابهام معرفت‌شناختی موجود و ضرورت شفاف‌سازی، این بخش از مقاله درصدد ارائه الگوی اسلامی الهیات سیاسی به‌عنوان یک الهیات آزادی‌بخش است و نشان می‌دهد حمایت اسلام از جنبش‌های آزادی‌بخش، مبتنی بر کدام مؤلفه‌ها و آموزه‌های دینی است.

۶-۱. اصل ظلم‌ستیزی و سازش‌ناپذیری

واژه «ظلم» در متون اسلامی به‌عنوان یک پدیده ضد ارزشی کلیدی در زندگی انسان‌ها مطرح شده است. به همین دلیل، قرآن کریم بر مسئله ظلم‌ستیزی و سازش‌ناپذیری در مقابل ستمگران تأکید فراوانی دارد و آن را به‌عنوان یک مسئولیت اجتناب‌ناپذیر انسانی معرفی می‌کند (بقره، ۲۷۹). در الهیات سیاسی اسلام، ظلم شامل هر نوع عملی است که به‌نحوی حقی را ضایع گرداند. بنابراین، محروم کردن ملت‌ها از استیفای حقوقشان و تحمیل شرایطی به آنها، که موجب از دست دادن ارزش‌هایشان می‌شود، ظلم محسوب می‌شود (عمیدزنجانی، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۴۲۰).

ظلم در الهیات سیاسی اسلام شامل هر نوع عملی است که به‌نحوی حقی را ضایع کند. بنابراین، محروم کردن ملت‌ها از استیفای حقوقشان و تحمیل شرایطی به آنها، که موجب از دست دادن ارزش‌هایشان می‌شود، ظلم محسوب می‌شود (همان، ص ۴۲۰). آموزه‌های سیاسی قرآن که الهام‌بخش جنبش‌های آزادی‌خواهانه مسلمانان است، بر ضرورت ظلم‌ستیزی از جامعه بشری تأکید داشته و پذیرش ظلم و تن‌دادن به خفت و ذلت را محکوم کرده است (بقره، ۱۶۵؛ کهف، ۵۹؛ هود، ۱۱۳؛ سبأ، ۴۲ و اعراف، ۱۶۵). قرآن، استکبار را بزرگ‌ترین خطر در حیات سیاسی-اجتماعی ملت‌ها دانسته که آبادی‌ها را ویران و نسل انسان‌ها را تباه می‌کند. با زورگویی، نیروها و ارزش‌های بشری را در خدمت خواسته‌های شیطانی فرد یا گروه خاصی قرار می‌دهد و مانع رشد و آگاهی مستضعفان و سدّ راه حرکت‌های رهایی‌بخش مظلومان می‌شود (یونس، ۷۵؛ احقاف، ۲۰؛ قصص، ۴۰ و سبأ، ۳۱).

شرایط ناعادلانه حاکم بر جهان، نه تنها موجب سلب حقوق اولیه مردم می‌شود، بلکه زمینه‌ساز بروز نزاع و خشونت نیز می‌شود. زمانی که مردم از حقوق خود محروم باشند و تحت ستم قرار گیرند، احتمال بروز تنش و درگیری افزایش می‌یابد. بنابراین، برقراری صلح و امنیت پایدار در جهان، مستلزم رفع این شرایط ناعادلانه و برقراری عدالت جهانی است. مبارزه با ظلم و استکبار، به‌عنوان یک وظیفه اسلامی، در واقع، تلاشی برای تحقق صلح و عدالت در جهان است. مسلمانان با الهام از آموزه‌های دینی خود، موظفند در برابر هرگونه ظلم و ستمی، که در جهان رخ می‌دهد، ایستادگی و از حقوق مظلومان دفاع کنند. این امر، نه تنها به نفع مسلمانان، بلکه به نفع همه انسان‌ها در سراسر

1. Structural violence

جهان است. به تعبیر یکی از متکلمان آزادی‌بخش معاصر: «اساساً ما الهی‌دانان نمی‌توانیم موضع بی‌طرفی را بپذیریم و به نام ثبات سیاسی، ستم بیشتر را تحمل کنیم» (Rosario Rodríguez, 2018, p. 677).

در حال حاضر، اصل ظلم‌ستیزی و اعلام حمایت از مظلومان و محرومان جهان، با پشتوانه الهیات سیاسی اسلام، به‌عنوان یک عامل تعیین‌کننده در سیاست خارجی حکومت اسلامی ایران مطرح است. براساس این اصل، نهضت‌های آزادی‌بخش و ضد استعماری در سطح جهانی، مورد حمایت سیاسی-اقتصادی دولت اسلامی قرار می‌گیرند؛ زیرا یکی از اصول اساسی الهیات سیاسی اسلام، حمایت از مظلومان و ستم‌دیدگان بدون توجه به نژاد، رنگ، جنسیت و دین آنهاست. به همین دلیل، جهاد و قیام در برابر ظلم، از تکالیف شرعی مسلمانان است.

قیام امام حسین (علیه السلام) تأثیر عمیقی بر جنبش‌های آزادی‌بخش در طول تاریخ داشته است. این قیام، الهام‌بخش بسیاری از مبارزات ضد استعماری و آزادی‌خواهانه در جهان بوده و به مسلمانان و غیرمسلمانان نشان داده است که مبارزه با ظلم و ستم، حتی اگر به قیمت جان تمام شود، ارزشمند و ضروری است. حتی مستشرقان نیز به اهمیت و تأثیرگذاری این قیام اذعان کرده‌اند. به‌عنوان مثال، امانوئل کاراگیانیس، مستشرق بریتانیایی، مرگ امام حسین (علیه السلام) را نمونه نهایی شهادت در برابر ظلم و ستم می‌داند (Karagiannis, 2018, p.151). روحیه ظلم‌ستیزی در الهیات آزادی‌بخش اسلام به قدری قوی است که حتی همکاری با ظالمان در اموری که به ظاهر عبادی هستند، مانند ساختن مسجد، نیز جایز نیست (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۱۸۱). این امر نشان می‌دهد که مبارزه با ظلم و حمایت از مظلومان، تا چه اندازه در اسلام اهمیت دارد و از چنان جایگاهی برخوردار است که حتی امور عبادی نیز تحت الشعاع آن قرار می‌گیرند. این حکم، به مسلمانان یادآوری می‌کند که مبارزه با ظلم و حمایت از مظلومان، از چنان اهمیتی برخوردار است که حتی امور عبادی نیز تحت الشعاع آن قرار می‌گیرند و هرگونه همکاری با ظالمان، مردود و ناپسند است.

۶-۲. اصل پیوند معنوی

یکی از مؤلفه‌های بنیادین در الهیات آزادی‌بخش اسلامی، اصل پیوند معنوی دل‌ها یا همان تألیف قلوب است. این اصل در الهیات سیاسی اسلام، به معنای حمایت اقتصادی حاکم یا ولی امر مسلمین از مسلمانان و غیرمسلمانان به‌منظور تشویق آنان به جهاد علیه ظالمان و دفاع از مظلومان تعریف می‌شود (مغنیه، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۹۰). تأسیس «خلافت» در صدر اسلام نیز با هدف جلب قلوب مجاهدین برای احیای جهاد و دفاع از حقوق محرومان صورت گرفت (Cesari, 2018, p.177).

با استناد به این اصل اسلامی، دولت اسلامی می‌تواند در سیاست خارجی خود، تمامی جنبش‌های ضد استعماری و آزادی‌خواه را در راستای مبارزه با ظلم و استبداد و دفاع از حقوق مظلومان و محرومان، از نظر اقتصادی مورد حمایت قرار دهد. این حمایت، مطلق و فارغ از هرگونه تمایز نژادی، ملیتی، مذهبی، رنگ و جنسیت است. در دنیای امروز، یکی از کارکردهای اصلی تألیف قلوب، حمایت همه‌جانبه اقتصادی، سیاسی، نظامی، اجتماعی و عاطفی از مسلمانانی است که مورد هجوم استعمارگران و رژیم‌های غاصب قرار گرفته‌اند و در صدد رهایی از این وضعیت هستند.

امام خمینی (علیه السلام) به‌عنوان یک متکلم و رهبر آزادی‌بخش، در راستای احیای این اصل الهی، بر حمایت از مظلومان و محرومان در سراسر جهان تأکید کرده و آن را از اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران دانسته است: «من به صراحت اعلام می‌کنم که با تمام وجود برای رهایی مظلومان و حمایت از محرومان در سراسر جهان سرمایه‌گذاری می‌کنیم. ما باید در ارتباط با مردم جهان و رسیدگی به مشکلات محرومان و حمایت از مبارزان و گرسنگان با تمام وجود تلاش نماییم. این را باید از اصول سیاست خارجی خود بدانیم. ما اعلام می‌کنیم که جمهوری اسلامی برای همیشه، حامی و پناهگاه تمام مستضعفان جهان است» (۱۳۷۸، ج ۲۱، ص ۹۱-۹۲). بنابراین، این اصل معنوی قرآنی، به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی در الهیات آزادی‌بخش اسلامی می‌تواند نقش مهمی در سیاست خارجی دولت اسلامی ایفا کند و به حمایت از جنبش‌های آزادی‌بخش و مستضعفان در سراسر جهان منجر شود.

۳-۶. اصل حب و بغض مقدس

اصل حب و بغض مقدس یا همان تولا و تبرّا از دیگر موضوعات مهم الهیات سیاسی اسلام و مبنای تنظیم روابط مسلمانان با دیگران است که در جهت‌دهی بسیاری از نهضت‌های آزادی‌بخش نقش راهبردی دارد. این اصل استراتژیک رفتاری، ریشه قرآنی دارد (ممتحنه، ۴ و فتح، ۲۹) و دارای دو جنبه عاطفی، و سیاسی-اجتماعی است؛ به این معنا که انسان از لحاظ عاطفی باید قلب خود را از محبت خدا و اولیای الهی و محرومان پُر کند و در عین حال، بغض و کینه دشمنان و ظالمان را به دل گیرد؛ از لحاظ سیاسی-اجتماعی نیز رهبری حکومت الهی را-که حامی مظلومان و مستضعفان است- بپذیرد و از حکومت طاغوت و سلطه‌جویان ستمگر اعلام براثت کند؛ یعنی در مقابل آنها صریحاً موضع مخالف بگیرد. متکلمان آزادی‌بخش مسلمان، طبق این اصل قرآنی بر خود واجب می‌دانند که نسبت به مستکبران و ظالمان جهان، اعلام بیزاری کرده و با آنها در ستیز باشند و در مقابل، نسبت به مظلومان و محرومان موضع مهربانانه گرفته و در فقر و سختی به یاری آنها بشتابند؛ زیرا خداوند در قرآن، دوستی ظالمان را-هرچند از نزدیک‌ترین خویشان باشند- بر مسلمانان حرام کرده است (توبه، ۲۳؛ مجادله، ۲۲).

امام علی ملاک اصلی تولا و تبرّا را به نحوی تعلیم می‌دهد که به‌تنهایی برای شکل‌گیری یک نهضت آزادی‌بخش کفایت می‌کند. توصیه صریح او به پیروانش این است: «دشمن ستمگران و یاور مظلومان باشید» (نهج البلاغه، ۴۲۱). الهی دانان آزادی‌خواه معتقدند که خداوند به‌ویژه به مردم ستم‌دیده نزدیک است. خداوند فریاد آنها را می‌شنود و تصمیم می‌گیرد که آنها را آزاد کند (Robson, 2010, p.45). بنابراین، اگر ستیزی بین دو جریان صورت گیرد، بدون شک الهیات سیاسی اسلام طرفدار جریانی است که مظلوم واقع شده است.

۴-۶. نوع دوستی و عشق به مردم

از دیگر مؤلفه‌های الهیات آزادی‌بخش اسلام، نوع دوستی و محبت بی‌چشم‌داشت نسبت به دیگران است؛ یعنی برای ارتقای رفاه دیگران به نحو عملی اقدام کنیم. در فلسفه اسلامی، نوع دوستی به‌نحو عمیق‌تری تحلیل شده است. باتکیه بر این قاعده اساسی که «عشق به هر چیزی، عشق به آثار او نیز هست». به‌دیگرسخن، «عشق به علت، عشق به معلول او نیز هست». بنابراین، نوع دوستی و عشق به مردم از آن جهت که اثر و مخلوق خدا هستند، عین عشق به خدا محسوب می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص ۱۰۸). این بدان معناست که عشق به خداوند، از عشق به آثار او (یعنی عشق به مردم) جدا نیست. جمیع خلائق و از جمله انسان‌ها، آفریده‌های خداوند است، پس از آثار او به‌شمار می‌آیند و اگر کسی عشق به خداوند دارد، نمی‌تواند عشق به مردم و همه انسان‌ها نداشته باشد (Jome, et al. 2020, p.4).

از این‌رو، محبت و شفقت در حق مردم، از آثار شفقت به خدا به‌شمار می‌آید. برخی پژوهشگران استدلال می‌کنند که نوع دوستی، نتیجه عشق به بشر است و در خیرخواهی عملی برای ارتقای سعادت و رفاه دیگران تجلی می‌کند (Hasan, 2015, p.52). افزون‌براین، نوع دوستی مسلمانان-به تبع قرآن- برای برقراری امنیت انسانی از طریق تأمین غذا، بهداشت، آموزش، سرپناه یا کار و امنیت برای محرومان مهم است (ibid, p. 71).

بنابراین، یکی از دغدغه‌های اساسی متکلمان آزادی‌بخش این است که ما همه «خواهر و برادر» شویم؛ یعنی نظام اجتماعی ناعادلانه‌ای را از میان برداریم که بر انسان‌ها ستم می‌کند و آنها را استثمار و از خودبیگانه می‌کند. اما پرسش اصلی این است که چگونه می‌توان این دغدغه بشردوستانه را جامه عمل پوشاند؟ پاسخ برخی متکلمان این است که همبستگی با فقرا در مبارزات، آموزش به آنها در مورد درک علت اصلی فقرشان (آگاه‌سازی)، حمایت و تشویق تلاش‌های مردمی در جهت رفع فقر و ستم، از شیوه‌ها و راهکارهای عملی آزادی‌بخشی هستند (Grenz & Olson, 2011, p.332). به‌دیگرسخن، نوع دوستی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های الهیات آزادی‌بخش در سطوح مختلفی به شرح زیر تحقق می‌یابد:

الف) تلاش برای تغییر وضع معیشتی هموعان و تأمین نیازهای اولیه زندگی مانند غذا، مسکن و بهداشت عمومی و... برای محرومان و مستضعفان؛

ب) فراهم کردن فرصت انتخاب برابر برای افراد نیازمند و ناتوان جهت تعیین سرنوشت خود و دریافت حقوق طبیعی خودشان؛

ج) نوع دوستی در عمیق‌ترین سطح آن، در عشق به خدمت خالصانه به محرومین و مستضعفان ظاهر می‌شود.

امام خمینی معتقد است: طبقه‌ای که نهضت‌های آزادی‌بخش را به ثمر می‌رساند، همین طبقه محروم و مستضعف است (۱۳۷۸، ج ۱۶، ص ۴۷۵). ایشان به‌عنوان یک تکلیف سیاسی می‌نویسد: «وظیفه ما این است که با تواضع به محرومان خدمت کنیم و در غم و شادی و مشکلات آنها شریک باشیم که گمان نمی‌کنم عبادتی بالاتر از خدمت به محرومین وجود داشته باشد» (۱۳۷۸، ج ۲، ص ۳۴۱). بدین ترتیب، در قرآنی که متکلمان آزادی‌بخش از اسلام سیاسی ارائه می‌دهند، مخاطب اول و اصلی اسلام، محرومین و مستضعفین‌اند: «اسلام برای مستضعفین آمده است و اول نظرش به آنهاست. طریق اسلامی این است که محرومین را حمایت کنند و بیشترین توجهشان به آنها باشد» (ج ۱۵، ص ۴۹۱).

با وجود این، قانون کلی اسلام درباره نوع دوستی، گفتار نیک و رفتار خیرخواهانه با همه افراد بشر در هر عصر و مکان و از هر دین و رنگ و نژاد و جنسیتی است (بقره، ۸۳؛ قصص، ۷۷ و اسراء، ۷). در کتب حدیثی شیعه و سنی نمونه‌های بی‌شماری از رفتارها و توصیه‌های بشردوستانه پیشوایان اسلام به‌ویژه احترام به ضعیفان و کمک به فقیران نقل شده است (بخاری، ۱۹۹۸، ج ۲، ص ۱۲۹۰ و ج ۴، ص ۲۵۲؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۴۶۰). افزون‌بر این، در زمینه حمایت اقتصادی از مستضعفان، اسلام آموزه‌ها و دستورات نوع‌دوستانه متعددی ارائه کرده است؛ از جمله دستور پرداخت «زکات» به فقرا و مساکین و در راه ماندگان (توبه، ۶۰)؛ توصیه به «انفاق» به معنای بخشش مال به فقیران بدون منت و آزار و فقط برای جلب رضای الهی (بقره، ۲۶۲ و فرقان، ۶۷)؛ توصیه به «صدق» (توبه، ۱۰۴) به‌عنوان هدیه‌ای از جانب افراد حقیقی یا حقوقی با منظورهای خیریه و کمک‌های انسان‌دوستانه به یتیمان و افراد ناتوان و نیازمند (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۳۹۷). اینها فقط نمونه‌های اندکی از آموزه‌های نوع‌دوستانه اسلام در رابطه با نجات‌بخشی همه هم‌نوعان از فقر و تبعیض و ستمی است که عمدتاً ناشی از سیاست‌های ظالمانه و ساختارهای خشونت‌آمیز رژیم‌های استکباری است. اندیشمندان آزادی‌خواه مسلمان باید خود را موظف بدانند که در عین مقاومت در برابر قدرت‌های زورگو، از سنت و سیره عملی پیامبر اسلام و جانشینان او الهام گرفته و با اجرای این تعالیم بشردوستانه، توجه و اهتمام خود را به حمایت از هم‌نوعان مظلوم و نیازمند معطوف نمایند.

۷. نتیجه‌گیری

الهیات در کاربرد سنتی خود، هم در اسلام و هم در مسیحیت موضوع مطالعه یکسانی دارد که عمدتاً به مسئله خدا یا عبادت مربوط می‌شود؛ خدایی که با صفات نامشروط خود، «حاکم مطلق جهان»، «متعالی و منزله از جهان»، «بیرون از تاریخ و بیرون از زمان»، «ازلی و ابدی»، «ثابت و ایستا»، «بدون تغییر و تحول و تأثیر و تأثر» و «غیررابطه‌مند و غیرواکنشی» است. اما این تصویر کلاسیک از خدا نه تنها فایده و تأثیرش را در دوران مدرن از دست داده است که به ضرر انسان نیز تمام می‌شود، محیط زیست را تباہ می‌کند، تنوع انسان‌های سالم و معلول و زن و مرد و سیاه و سفید را به رسمیت نمی‌شناسد و بر تبعیض‌ها و بی‌عدالتی‌های اجتماعی دامن می‌زند.

بنابراین، متکلمان در پاسخ به این نیاز فرافردی انسان مدرن، درصدد ارائه خوانشی کارآمد از الهیات برآمدند. الهیات رهایی‌بخش یکی از شاخه‌های الهیات مدرن است که در ابتدا توسط متکلمان مسیحی پدید آمد. براساس این، ریشه اصلی پیدایش الهیات رهایی‌بخش را باید در رویکرد افراطی متکلمان مسیحی به ایمان و معنویت فردی با تکیه بر امور ماورایی محض و غفلت آنان از مسائل عینی و اجتماعی مردم دانست. بی‌اعتنایی کلیسا به این مشکلات، زمینه ظهور این مدل الهیاتی را در پاسخ به معضلات اجتماعی مانند فقر، بی‌عدالتی و سایر اعمال تبعیض‌آمیز توسط مقامات دینی-سیاسی فراهم آورد.

مقاله با الهام از مسیحیت، تلاش کرد تا ریشه الهیات رهایی‌بخش را در رسالت ضد استبدادی اسلام نیز جستجو کند. مگر نه این است که اسلام با هدف رهایی کسانی نازل شد که زیر بار ظلم و ستم و تبعیض، کرامت انسانی خود را از دست داده بودند. به‌لحاظ اعتقادی-اخلاقی، این دین حافظ ارزش‌های انسانی عدالت و برابری است که نمونه کامل آن حضرت محمد ﷺ بود. به‌لحاظ سیاسی نیز، اسلام مکتب مبارزه با ظالمان و هر نوع ساختار تبعیض‌آمیز و خشونت‌آمیز است. از این رو، الهیات سیاسی اسلام به‌عنوان یک الهیات آزادی‌بخش در واکنش به ظلم، استبداد، استثمار، استعمار، و فقر کشورهای جهان سوم شکل گرفت.

با همه این اوصاف، «الهیات آزادی بخش اسلامی»، موضوعی به نسبت ناشناخته در دانش الهیات سیاسی است و در گفتمان مطالعات دینی، کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. به همین دلیل، پیشنهاد اصلی مقاله، این بود که با ارائه یک مدل اسلامی برای الهیات سیاسی به عنوان الهیات آزادی بخش، ضمن تحلیل هندسه معرفتی و کاربردی این مدل، جایگاه واقعی آن را نشان دهد.

بر اساس یافته‌ها، اصلی‌ترین مشخصه الهیات‌های بخش مسیحی-اسلامی، وارد کردن ایمان به عرصه عمومی و صحنه عمل است. ایمانی که منجر به اقدام‌های بخش نشود، از نظر این مدل الهیاتی، فرد و جامعه را به فلاح و رستگاری نخواهد رساند. اگر ایمان شخص منجر به این نشود که تغییری در شرایط نابسامان اجتماعی ایجاد کند و تعهد اجتماعی برای خود احساس نکند، چنین ایمان منفعلی، فاقد ارزش و اعتبار است. بنابراین، ایمان و معنویت از منظر الهیات‌های بخش، یک حقیقت زنده، پویا، متجلی در عمل و دارای پیامدهای عینی و ملموس است. مؤمن در قبال هم‌نوع خود بی تفاوت و بی تعهد نیست؛ به خلق خدا عشق می‌ورزد همان‌طور که به خدا عشق می‌ورزد؛ در برابر ستمگران می‌ایستد و همچون خدا در کنار مظلومان و در همبستگی با آنها می‌ماند. افزون‌بر این، خدا نیز در الهیات‌های بخش، به نوعی «موضع‌گیری سیاسی» دارد؛ خدای خنثی و بی طرف نیست. او به دفاع از مظلومان و ستم‌دیدگان برمی‌خیزد و آنان را در مقابله با جباران و ظالمان یاری می‌کند. مهم‌ترین عملکرد خدا، «رهایی بخشی» از فقر و ستم و تبعیض اجتماعی است نه «نجات بخشی» از گناه و عذاب فردی.

بر اساس این، رستگاری نیز در این مدل الهیاتی یک دغدغه باطنی و شخصی نیست؛ بلکه یک امر اجتماعی به مثابه کُنش جمعی است؛ یعنی انسان‌ها زمانی به نجات و رستگاری واقعی می‌رسند که همه با هم به صورت جمعی علیه ظلم و ستم و نابرابری اجتماعی اقدام کنند. طبق سنت الهی در کتاب مقدس مسلمانان، کلید تحولات عظیم اجتماعی به دست انسان‌ها و اراده جمعی آنهاست: «... إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ...» (رعد، ۱۱). این مدل کارآمد، در واقع، به یک چرخش پارادایمی در الهیات انجامید؛ به طوری که توجه و تمرکز الهیات را به سمت مسائل ملموس و عینی اجتماعی-سیاسی معطوف داشته و بر آن شد تا در حیات جمعی و اجتماعی دینداران تحولی عظیم پدید آورد.

در نهایت، یافته‌های پژوهش بر استنباط و تحلیل آموزه‌های سیاسی-اجتماعی اسلام به عنوان مهم‌ترین مؤلفه‌های الهیات آزادی بخش از قبیل اصل جهاد و ظلم‌ستیزی، تألیف قلوب، تولا و تبرّا و نوع دوستی یا عشق به مردم متمرکز شده است. طبق این یافته‌ها، الگوی اسلامی الهیات آزادی بخش می‌تواند با به کارگیری این اصول و تعالیم بشردوستانه، زمینه مقاومت اجتماعی در برابر ظلم و رژیم‌های زورگور فراهم آورد. تنها در این صورت است که می‌توان انتظار حمایت قاطع از مستضعفان و محرومان غم‌زده در جهانی عاری از فقر، تبعیض، بی‌عدالتی، ظلم و خشونت را داشت. این مقاله، در ادامه، دلالت‌های راهبردی برای متکلمان، مریبان، و سیاست‌گذاران جوامع مسلمان، با رویکرد‌های بخشی برای توسعه حداکثری صلح، عدالت، و همزیستی با غیرهمکیشان پیشنهاد کرده است.

۸. دلالت‌های راهبردی پژوهش

با توجه به مباحث پیش‌گفته، دلالت‌ها و توصیه‌های راهبردی زیر برای متکلمان، مریبان، و سیاست‌گذاران جوامع مسلمان قابل ارائه است:

- برای رهایی از جهل، فقر، ستم، بی‌عدالتی، و خشونت ساختاری متکلمان باید خوانشی کارآمد از الهیات را تبلیغ کنند که پاسخ‌گوی نیازهای انسان مدرن و کنونی باشد. این مستلزم بازتعریف ایمان و معنویت به عنوان یک حقیقت پویا و ملموس در عرصه عمل و حیات اجتماعی است نه فقط پدیده انتزاعی و متافیزیکی.

- متکلمان و مراجع قدرت مذهبی برای رهایی جامعه از فقر تبعیض و ستم باید خرد جمعی و اراده جمعی انسان‌ها را به رسمیت بشناسند. باید دستورالعمل‌های بخش قرآن را سرلوحه کار خود قرار دهند که کلید تحولات عظیم اجتماعی را به دست انسان‌ها و اراده جمعی آنها می‌داند (رعد، ۱۱).

- رویه حکمرانی حاکمان و رهبران جوامع مسلمان باید مبتنی بر اصول اخلاقی الهیات‌های بخش، عاری از قدرت‌طلبی، ناسیونالیسم، و شیوه‌های قبیله‌ای و نژادپرستانه باشد. نقش آنها باید همچون پیامبر و خلفای نمونه باشد که برای کمک و خدمت به مردم و ایجاد صلح و عدالت در جامعه، به هر فردی، فارغ از رنگ نژاد جنسیت و مذهب، کرامت، آزادی و حقوق می‌بخشند.

- با توجه به چالش‌های مدرن ناشی از جهانی‌شدن رویکردهای الهیاتی متعصبانه مبتنی بر دگماتیسم، انحصارطلبی مذهبی، برتری نژاد، ایمان، و رنگ، مخرب و غیرسازنده است. رهنمودهای برگرفته از تعالیم قرآن در ایجاد صلح جهانی و همبستگی و همزیستی مسالمت‌آمیز با پیروان ادیان باید نقش اساسی و حیاتی داشته باشد. نیاز مبرمی به توسعه درک دینی فرهنگی جهان‌شمول از اسلام به‌مثابه یک نظام نوین تمدنی وجود دارد. باید زمینه تحقق «تمدن نوین اسلامی» با رویکرد‌هایی بخشی برای گسترش حداکثری برابری، عدالت، صلح، همزیستی، و مدارا با غیرهمکیشان فراهم شود.

- الهیات‌رهای بخش اسلامی از پتانسیل راهبردی برای تعلیم و تربیت و آموزش دانشگاهی نیز برخوردار است. تعلیم و تربیت سنتی مذهبی، ممکن است فقر، تبعیض، بی‌عدالتی، ستم، و خشونت ساختاری را به نام «خدا» توجیه کند. برنامه‌ریزان آموزشی باید با الهام از اصول اسلامی الهیات آزادی‌بخش، تصویری زیباشناسانه از هستی و آفریدگار را برای فراگیران ترسیم کنند؛ تصویری که فرد را در قبال هم نوع خود بی‌تفاوت و نامسئول نداند؛ به خلق خدا عشق بورزد، همان‌طورکه به خدا عشق می‌ورزد؛ در مقابل ظلم و بی‌عدالتی به دفاع از مظلومان برخیزد؛ همان‌طورکه خدا را در کنار مظلومان و در همبستگی با آنها می‌بیند. قطعاً ثمره چنین تعلیم و تربیت آزادی‌بخشی، صلح‌طلبی، نوع‌دوستی، و عشق به بندگان خدا خواهد بود.

منابع

* قرآن کریم

- * نهج البلاغه (۱۳۷۸). گردآورنده: سید رضی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱. احمدی، حمید (۱۳۸۱). «نگاهی به پدیده بنیادگرایی اسلامی، ناکام در ستیز با تاریخ». مطالعات خاورمیانه ۲۸(۴): ۲۰۱-۲۱۹.
 ۲. بخاری، محمدبن اسماعیل (۱۹۹۸). صحیح البخاری. بیروت: دارالفکر.
 ۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). مفاتیح الحیات. قم: مرکز بین‌المللی مطبوعات اسراء.
 ۴. حسینی زاده، محمدعلی (۱۳۸۶). اسلام سیاسی در ایران. قم: دانشگاه مفید.
 ۵. حرعاملی، شیخ (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت.
 ۶. خسروی، غلامرضا (۱۳۸۵). «درآمدی بر بنیادگرایی اسلامی». فصلنامه مطالعات راهبردی ۹(۳۱): ۱۲۱-۱۴۳.
 ۷. خمینی، روح‌الله (۱۳۶۵). صحیفه نور. تهران: انتشارات سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
 ۸. خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
 ۹. شریعتی، علی (۱۳۵۷). فلسفه تاریخ در اسلام. تهران: انتشارات حسینیه ارشاد.
 ۱۰. صدوق، محمدبن‌علی بن بابویه (۱۴۱۳ ق). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
 ۱۱. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۷۳). فقه سیاسی. تهران: امیرکبیر.
 ۱۲. مسعودنیا، حسین، و سالدورگر، الهه (۱۳۹۱). بررسی وجوه اشتراک و افتراق الهیات آزادی‌بخش و اسلام سیاسی. نشریه سیاست جهانی، ۲(۱)، ۱۷۳-۱۹۶.
 ۱۳. مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۰ ق). فقه الامام جعفر الصادق. بیروت: دار الهادی.
 ۱۴. ملاصدرا، صدرالدین محمد شیرازی (۱۳۸۱). کسر الأضنام الجاهلیه (شکستن بت‌های جاهلیت)، تصحیح و مقدمه محسن جهانگیری. تهران: بنیاد فلسفه اسلامی صدر.
- * *The Holy Quran* [In Persian].
15. Aguilar, M. I. (2024). Liberation Theology as Political Theory: Marxist Sociology and Systemic Corruption in José Míguez Bonino and Camila Vergara. *Sociology Mind*, 14(2), 168–184.
 16. Ahmadi, H. (2002). A look at the phenomenon of Islamic fundamentalism, failed in the struggle with history. *Middle East Studies*, 28(4), 201–219. [In Persian]
 17. Amid Zanjāni, A. A. (1994). *Political Jurisprudence*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
 18. Āmilī, H. (1988). *Wasa'il al-Shia*. Qom: Al al-Bayt Institute. [In Persian].
 19. Azzam, M. (2006). Islamism revisited. *International Affairs*, 82(6), 1119–1132.
 20. Bukhārī, M. I. (1998). *Sahīh al-Bukhārī*. Beirut: Dar al-Fikr [In Persian].
 21. Cesari, J. (2018). *What is Political Islam?* London: Lynne Rienner Publishers.
 22. Dabashi, H. (2008). *Islamic liberation theology: Resisting the Empire*. Routledge.
 23. Denoëux, G. (2002). The forgotten swamp: navigating political Islam. *Middle East Policy*, 9(2), 56–81.
 24. Drexler–Dreis, J., & Justaert, K. (2017). Unbearable Poverties and the Future of Liberation Theology. *Political Theology*, 18 (4), 287–289. DOI: 10.1080/1462317X.2017.1303290.
 25. Elm, M. (1992). *Oil, Power, And Principle: Iran's Oil Nationalization And Its Aftermath*. Calvello Books.
 26. Esack, F. (1997). *Qur'an, liberation & pluralism: An Islamic perspective of interreligious solidarity against oppression*. London: Oxford.
 27. Grenz, S. J., & Olson, R. E. (2011). *20th-Century Theology: God the World in a Transitional Age*. InterVarsity Press.

28. Gutierrez, G. (1991). *A Theology of Liberation*. Maryknoll: Orbis Book.
29. Hamid, S., & McCants, W. (Eds.). (2017). *Rethinking Political Islam*. Oxford University Press.
30. Hasan, S. (Ed.). (2015). *Human security and philanthropy: Islamic perspectives and Muslim majority country practices*. Springer.
31. Hosseini'zadeh, M. A. (2007). *Political Islam in Iran*. Qom: Mofid University Press. [In Persian].
32. Hyder, S. A., (2008). *Reliving Karbala: Martyrdom in South Asian Memory*. UK: Oxford University Press.
33. Javādi Āmolī, A. (2012). *Mafātīḥ al-ḥayāt* (Keys to life). Qom: Esra International Publishing Center. [In Persian].
34. Jome, S. M. E., Ganjvar, M., & Sarmadi, N. A. (2020). Faith in God, philanthropy and, foundations of criticism of religious violence in Mulla Sadra's philosophy. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 76(1), 1–8.
35. Kaloi, A. R. (2017). Islamic Liberation Theology: Qur'anic Hermeneutics for the Challenges of the Modern Age. *Islam & Civilisational Renewal*, 8(1), 66–81. DOI:org/10.52282/icr.v8i1.213.
36. Karagiannis, E. (2018). *The New Political Islam: Human Rights, Democracy, and Justice*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
37. Khomeini, R. (1986). *Sahifa-yi Nur*. Tehran: Islamic Revolution Cultural Documents Organization Publications. [In Persian].
38. Khomeini, R. (1999). *Sahifa-yi Imam*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian].
39. Khosravi, G. (2006). A Preface to Islamic Fundamentalism. *Strategic Studies Quarterly*, 9(31), 121–143. [In Persian].
40. Lakeland, P. F. (1999). *Theology and critical theory: the discourse of the Church*. Nashville: Abingdon Press.
41. Masoudnia, H., & Saldougar, E. (2012). A study of the commonalities and differences between liberation theology and political Islam. *Global Politics Journal*, 2(1), 173–196. [In Persian].
42. *Maghniyah*, M. J. (n.d.). *Fiqh al-Imām Ja'far al-Šādiq*. Beirut: Dar al-Hadi. [In Persian].
43. Mulla Sadra, S. M. S. (2002). *Kasr al-aṣnām al-jāhiliyah* (*The Breaking of the Idols of Ignorance*). (M. Jahangiri, Ed.). Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation. [In Persian].
44. *Nahj al-Balagha*. (1999). (S. Razi, Comp.). Tehran: Islamic Culture Publishing Office. [In Persian].
45. Rosario Rodríguez, R. (2018). Political Theology as Liberative Theology. *Political Theology*, 19(8), 675–680. DOI: [10.1080/1462317X.2018.1520814](https://doi.org/10.1080/1462317X.2018.1520814).
46. Rosenthal, E. I. (1962). *Political thought in medieval Islam: An introductory outline*. New York: Cambridge University Press.
47. Saduq, M. A. B. B. (n.d.). *Man la yahduruhu al-faqih*. Qom: Islamic Publications Office. [In Persian].
48. Shariati, A. (1978). *Philosophy of history in Islam*. Tehran: Hosseiniyeh Ershad Publications. [In Persian].
49. Van den Heever, A. (2014). *Islamic liberation theology. Doctoral dissertation*. Wheaton College. Norton, Mass.
50. Varisco, D. M. (2010). Mitigating Misrepresentation, in *Islamism: Contested Perspectives on Political Islam*, ed. Richard C. Martin and Abbas Barzegar, Stanford, Calif: Stanford University Press.
51. Volpi, F. (Ed.). (2013). *Political Islam: a critical reader*. Routledge.